O‘ZBEKISTON TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLARIDA OV VA HARBIY QUROLLARNING AKS ETISHI: ARXEOLOGIK VA TASVIRIY MANBALAR TAHLILI

Z.A.Muxammadov
Guliston davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston tarixiy-madaniy yodgorliklarida ov va harbiy qurollarning aks etishi arxeologik topilmalar, qoyatosh suratlari va devoriy tasvirlar asosida tahlil qilinib, ularning tarixiy-madaniy hamda manbashunoslik ahamiyati ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, ovchilik, ov qurollari, harbiy qurollar, arxeologiya, tasviriy manbalar, Sarmishsoy, Afrosiyob, Varaxsha, qoyatosh suratlari, devoriy suratlar, kamon, nayza, moddiy madaniyat, qurolsozlik.

O‘zbekiston hududi qadimdan insoniyatning xo‘jalik faoliyati, ovchilik an’analari va harbiy madaniyati shakllangan tarixiy-madaniy makonlardan biri hisoblanadi. So‘nggi paleolitdan boshlab insonning tabiiy muhitga moslashuvi, oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyoji va yashash uchun kurashi turli mehnat hamda ov qurollarining paydo bo‘lishiga olib kelgan. Jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida esa ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, harbiy to‘qnashuvlar va siyosiy tuzilmalarning shakllanishi natijasida ayrim ov qurollari jangovar vazifalarni ham bajara boshlagan. Shu sababli ov va harbiy qurollarni o‘rganish qadimgi jamiyatlarning xo‘jalik hayoti, harbiy ishi va texnologik taraqqiyotini yoritishda muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston hududidagi ov va harbiy qurollarning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda arxeologik hamda tasviriy manbalar alohida o‘rin tutadi. Selung‘ur, Ko‘lbuloq, Obirahmat va Teshiktosh singari paleolit yodgorliklaridan aniqlangan tosh buyumlar va boshqa moddiy topilmalar qadimgi aholining ovchilik faoliyati hamda qurol yasash texnologiyasini tiklash imkonini beradi. Arxeologik topilmalarning shakli, materiali, ishlov berish texnikasi va funksional belgilarini o‘rganish qurollarning sodda ko‘rinishlardan takomillashgan shakllarga tomon rivojlanishini kuzatishda muhimdir.

Arxeologik topilmalarni tasviriy san’at namunalari bilan qiyosiy o‘rganish esa mazkur masalaning manbaviy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Xususan, Sarmishsoy qoyatosh suratlarida ov sahnalari, yovvoyi hayvonlar, ovchilar, kamon-

o‘q va nayza kabi qurollar tasvirlangan. Ilk o‘rta asrlarga oid Afrosiyob devoriy suratlarida otliq ovchi va nayzadan foydalanish holatlari, Varaxsha saroyi devoriy suratlarida esa hayvonlar, insonlar hamda ovchilik bilan bog‘liq kompozitsiyalar aks etgan. Bunday tasvirlar qurollarning tashqi shakli bilan bir qatorda ulardan ov jarayonida foydalanish usullarini aniqlashga ham yordam beradi.

O‘zbekiston hududida ov va harbiy qurollarning shakllanishi uzoq davom etgan tarixiy jarayon bo‘lib, uning dastlabki bosqichlarini arxeologik manbalar asosida kuzatish mumkin. Yozuv paydo bo‘lmagan davrlar tarixini o‘rganishda tosh va suyakdan yasalgan qurollar, o‘q va nayza uchlari, pichoqlar hamda keyingi davrlarga mansub metall qurol-aslahalar asosiy moddiy dalillar hisoblanadi. Ularning yasalish materiali, shakli, ishlov berish texnikasi va arxeologik kontekstini tahlil qilish qurollarning oddiy shakllardan murakkab va ixtisoslashgan turlarga tomon taraqqiy etganini aniqlash imkonini beradi. O‘zbekiston hududidagi paleolit yodgorliklari ov qurollarining dastlabki shakllanish bosqichlarini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Selung‘ur, Ko‘lbuloq, Obirahmat va Teshiktosh yodgorliklaridan aniqlangan moddiy topilmalar qadimgi aholining toshga ishlov berish usullari, tabiiy muhitga moslashuvi va ovchilik faoliyatini yoritadi. Xususan, Selung‘ur g‘or-makonidagi tosh buyumlar qadimgi qurol yasash texnikasini, Ko‘lbuloqdan topilgan tosh qurollar va hayvon suyaklari esa ovchilik xo‘jaligining xususiyatlarini o‘rganish uchun muhimdir. Teshiktosh g‘oridan aniqlangan fauna qoldiqlari va arxeologik materiallar ham o‘rta paleolit aholisi hayotida ovchilik muhim o‘rin egallaganini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Obirahmat g‘or-makoni materiallari O‘zbekiston hududida qadimgi ov qurollarining rivojlanishini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu yodgorlikdan topilgan ayrim mikronuqtalarning morfologik xususiyatlari ularni og‘ir nayza uchidan ko‘ra yengil uloqtiriluvchi qurolning uch qismi sifatida talqin qilish imkonini bergan. Biroq bunday topilmalarni bevosita kamon o‘qi uchlari sifatida belgilashda ehtiyotkorlik talab etiladi. Qurol funksiyasini aniqlashda uning shakli bilan cheklanib qolmasdan, foydalanish izlari, sinish xarakteri, zarba deformatsiyasi va arxeologik kontekstini kompleks o‘rganish zarur **[Plisson H: 83-90]**.

Arxeologik topilmalarning funksional vazifasini aniqlashda eksperimental-traseologik tadqiqotlar ham katta ilmiy ahamiyatga ega. T.Shirinovning Markaziy Osiyo bronza davri mehnat va harbiy qurollariga bag‘ishlangan tadqiqotlari buyumlardagi foydalanish izlari orqali ularning amaliy vazifalarini aniqlash imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv ayrim qurollarning ovchilikda, xo‘jalik faoliyatida yoki jangovar maqsadlarda ishlatilganini farqlash uchun muhim

metodologik asos yaratadi **[Shirinov T: 136]**. Ov va harbiy qurollarning tarixiy rivojlanishini faqat moddiy topilmalar asosida to‘liq yoritish qiyin. Shu sababli arxeologik materiallarni tasviriy san’at yodgorliklari bilan qiyosiy tahlil qilish muhimdir. Qoyatosh suratlari va devoriy rasmlarda ovchi hamda jangchilarning harakati, qurolni tutish usuli, ov jarayonidagi holati, qurolning shakli va ayrim konstruktiv xususiyatlari aks etgan. Bu jihatdan tasviriy manbalar arxeologik topilmalarning funksional vazifalarini izohlash imkoniyatini kengaytiradi.

O‘zbekiston hududidagi ana shunday muhim tasviriy manbalardan biri Sarmishsoy qoyatosh suratlari hisoblanadi. Sarmishsoy petrogliflarida yovvoyi hayvonlar, ovchilar, ov jarayonlari, kamon-o‘q, nayza va boshqa qurollar tasvirlangan. Ushbu tasvirlar qadimgi aholining ovchilik faoliyati bilan bir qatorda qurollardan foydalanish usullarini ham o‘rganish imkonini beradi. Sarmishsoy tasvirlarining turli tarixiy davrlarga mansubligi ov qurollarining uzoq vaqt mobaynida qo‘llanilishi va ularning shakliy o‘zgarishlarini qiyosiy kuzatishda alohida ahamiyat kasb etadi **[Мухаммадов Х]**. Sarmishsoy materiallarining ahamiyati shundaki, arxeologik qazishmalardan topilgan qurolning o‘zi ko‘pincha undan qanday foydalanilganini to‘liq ko‘rsatib bera olmaydi. Qoyatosh tasvirida esa qurol inson faoliyati bilan birgalikda aks ettiriladi. Masalan, ovchining kamonni tortishi, nayza yordamida hayvonga hujum qilishi yoki jamoaviy ov jarayonining tasvirlanishi muayyan qurolning amaliy funksiyasini aniqlashga ko‘maklashadi. Shu sababli Sarmishsoy petrogliflarini arxeologik qurol topilmalari bilan qiyoslash tarix va san’atshunoslik sohalarining o‘zaro integratsiyasi uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Ilk o‘rta asrlar ovchilik va harbiy madaniyatini o‘rganishda Afrosiyob devoriy suratlari alohida ahamiyatga ega. VII asrga mansub ushbu devoriy tasvirlarda elchilar, otliqlar, marosimlar bilan bir qatorda ov bilan bog‘liq sahnalar ham mavjud. Ayniqsa, shimoliy devordagi kompozitsiyada otliq ovchining nayza yordamida yirtqich hayvonga zarba berishi tasvirlangan. Mazkur tasvir nayzaning ilk o‘rta asrlarda nafaqat jangovar, balki otliq ov quroli sifatida ham qo‘llanganligini o‘rganish uchun muhim tasviriy dalil bo‘lib xizmat qiladi **[Альбаум Л.И.]**. Afrosiyob tasvirlarini arxeologik topilmalar bilan birgalikda tahlil qilish qurolning tashqi shakli bilan uning amaliy vazifasi o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga yordam beradi. Arxeologik yodgorlikdan topilgan nayza uchi uning materiali, o‘lchami va yasalish texnologiyasini ko‘rsatsa, devoriy tasvirdagi nayza undan foydalanish usuli, otliq ovchi bilan munosabati va ov jarayonidagi funksiyasini ko‘rsatadi. Shu sababli moddiy va tasviriy manbalarni o‘zaro qiyoslash tarixiy rekonstruksiyaning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Buxoro vohasidagi Varaxsha saroyi

devoriy suratlari ham O‘zbekiston hududida ovchilik madaniyati va qurollardan foydalanish tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Saroy devoriy bezaklarida insonlar, hayvonlar va ov bilan bog‘liq kompozitsiyalarning aks ettirilishi ovchilikning ilk o‘rta asrlar hukmdorlik va saroy madaniyatida muayyan o‘rin egallaganini o‘rganishga imkon beradi. Varaxsha tasvirlarini Afrosiyob materiallari bilan qiyosiy o‘rganish ovchilikning oddiy xo‘jalik mashg‘ulotidan tashqari ijtimoiy va madaniy mazmun kasb etganini yoritishda ham muhimdir **[Шишкин В.А: 56]**.

Ov qurollari bilan harbiy qurollar o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik ham alohida e’tiborga loyiq. Nayza, kamon va o‘q, pichoq, xanjar kabi vositalarning ayrimlari dastlab ovchilik va kundalik xo‘jalik ehtiyojlari bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning murakkablashuvi va harbiy faoliyatning kuchayishi ularning jangovar vazifalarini kengaytirgan. Natijada bir xil qurol turi tarixiy sharoitga qarab ovchilikda ham, harbiy faoliyatda ham qo‘llanishi mumkin bo‘lgan. Dissertatsiyada ham qurollarning funksional xususiyatlarini arxeologik, yozma, etnografik va tasviriy materiallarni qiyoslash orqali aniqlashga alohida e’tibor qaratilgan.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston tarixiy-madaniy yodgorliklaridagi ov va harbiy qurollarni o‘rganishda kompleks manbashunoslik yondashuvi muhim hisoblanadi. Arxeologik topilmalar qurolning materiali, texnologiyasi, tipologiyasi va xronologiyasini aniqlashga imkon bersa, Sarmishsoy singari qoyatosh suratlari hamda Afrosiyob va Varaxsha devoriy tasvirlari ulardan foydalanish jarayonini vizual jihatdan tiklashga yordam beradi. Shu tariqa tarix, arxeologiya va san’atshunoslik ma’lumotlarini o‘zaro qiyoslash O‘zbekiston hududida ov va harbiy qurollarning shakllanishi, takomillashuvi va funksional o‘zgarishlarini yaxlit tarixiy jarayon sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston tarixiy-madaniy yodgorliklaridan aniqlangan arxeologik topilmalar, Sarmishsoy qoyatosh suratlari hamda Afrosiyob va Varaxsha devoriy tasvirlari ov va harbiy qurollarning shakllanishi, takomillashuvi va qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu manbalarni tarix, arxeologiya va san’atshunoslik fanlari asosida kompleks o‘rganish qadimgi va ilk o‘rta asrlar ovchilik hamda harbiy madaniyatini yanada to‘liq yoritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975.

2. Ширинов Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы Среднеазиатского Междуречья: по данным экспериментально-трассологического изучения. – Ташкент: Фан, 1986. – 136 с.
3. Шишкин В. А. Варахша. – Москва: Издательство АН СССР, 1963.